СОМОНИЙЛАР ДАВЛАТИ ИСЛОМГА АСОСЛАНГАН МАҲАЛЛИЙ БОШҚАРУВНИНГ ИЛК НАМУНАСИ СИФАТИДА

ГОСУДАРСТВО САМАНИДОВ КАК РАННИЙ ПРИМЕР МЕСТНОГО УПРАВЛЕНИЯ, ОСНОВАННОГО НА ИСЛАМЕ

THE SAMANID STATE AS AN EARLY EXAMPLE OF ISLAM-BASED LOCAL GOVERNANCE

Ziyodilla ZINATULLAYEV
INTERNATIONAL ISLAMIC ACADEMY OF UZBEKISTAN,
Lecturer of Department of Islamic History and Source Studies IRCICA.
ziynatullayev90@mail.ru
11, A.Kadiri, Tashkent, 100011, Uzbekistan.

DOI: 10.47980/IIAU/2023/2/2

Резюме

Калит сўзлар: *Мовароуннаҳр, Хуросон сомонийлар, саффорийлар, зайдийлар, амир, мамлук, турк, девон, даргоҳ, вазир, қози, вақф, хирож, жизя.*

Аннотация: *Мақолада Сомонийлар давлатининг ташкил топиши, давлат бошқарув тизимининг шаклланиши ҳамда маъмурий лавозимларнинг жорий этилиши бирламчи манбалар ва илмий адабиётлар асосида ёритилган.*

Кириш қисмида *Араб халифалигидаги сиёсий вазият, Сомонийлар давлатининг ташкил топиши, унинг маъмурий бўлиниши, давлат пойтахтининг ўзгартирилиши масалалари баён қилинган. Шунингдек, сомонийларнинг сиёсий майдонга кириб келиш сабаблари бирламчи манбалар асосида ёритилган.*

Услублар *қисмида мақолани ёзишда фойдаланилган тарихий таҳлил, анализ, синтез, индукция, дедукция каби методларнинг аҳамияти изоҳланган.*

Натижалар қисмида *Сомонийлар давлати исломга асосланган маҳаллий бошқарувнинг илк намунаси сифатида кейинги даврларда қорахонийлар, газнавийлар, салжуқийлар ва хоразмшоҳлар давлати учун эталон вазифасини ўтагани асосланган.*

Муҳокама *бўлими уч қисмдан иборат.*

Биринчи қисмда Сомонхудот ўғилларининг халифаликка содиқ хизматлари эвазига Мовароуннаҳрда волийликка тайинланишлари. Кейинчалик Исмоил ибн Аҳмад тарафидан Сомонийлар давлатига асос солиниши ва пойтахтнинг Самарқанддан Бухорога кўчирилиши сабаблари баён этилган.

Иккинчи қисмда Сомонийларнинг Мовароуннаҳрнинг шарқий чегараларидаги ғайридин туркларга қарши олиб борган ғазовот урушлари ва уларга нисбатан халифалар тарафидан бериган унвонларга тўхталиб ўтилган.

Учинчи қисмда Сомонийлар давлат бошқарув тизимининг Араб халифалиги девон тизимидан ўзлаштирилгани ҳамда маҳаллий бошқарув учун давлат идоралари ташкил этилиши ҳақида маълумотлар берилган.

Хулоса *қисмида қуйидагилар таъкидланган:*

– Сомонийлар Мовароуннаҳдаги илк маҳаллий мусулмон сулола бўлиб, ташқи сиёсатда халифага бўйсунган ҳолда ички бошқарувда тўлиқ мустақил бўлганлар. Сомоний ҳукмдорларнинг ўз номларидан танга зарб қилдиргани ҳамда жума хутбасида халифанинг номидан кейин ўзларини зикр эттиргани бунинг исботларидир.

– Сомонийлар ва улардан кейинги мустақил турк-мусулмон сулолалари узоқ давр тарқоқ ҳолда ривожланган Марказий Осиё минтақасини марказлашган яхлит давлатга айлантирдилар. Мовароуннаҳрда марказлашган бошқарувнинг қарор топиши натижасида ички низолар қирқилиб, савдо-сотиқ, ҳунармандчилик, деҳқончилик, боғдорчилик ривожланди, турмуш фаровонлиги ошди.

– Энг йирик икки туркий қабила – қарлуқлар ва ўғузлар сомонийлар саъй-ҳаракатлари эвазига исломни қабул қилдилар; Қорахонийлар, Ғазнавийлар, Салжуқийлар, Хоразмшоҳлар, Усмонийлар, Тулунийлар каби ислом таълимотидан озиқланган кучли бошқарувга эга марказлашган мусулмон давлатларига асос солдилар, шунингдек, кейинги даврлар давлат бошқаруви учун андоза сифатида хизмат қилдилар.

– Сомонийлар томонидан биринчи бўлиб ташкил этилган турк ва суғд чокарларидан иборат мунтазам қўшин тури кейинчалик араб халифалигида ҳам кенг тарқалиб, тарихга мамлук ғуломлари тизими деган ном билан кирди. Унинг ҳаётий кучини таъминлаган омиллардан бири ислом таълимотига асосланган марказлашга бошқарув бўлди.

Резюме

Ключевые слова: *Мавараннахр, Хурасан, саманиды, саффариды, зайдиты, эмир, мамлюк, турк, диван, даргах, везирь, кази, вакф, хирадж, джизья.*

Во введении *изложена политическая ситуация в Арабском халифате, вопросы образования государства Саманидов, его административного деления, преобразования столицы государства. Также причины выхода Саманидов на политическую арену освещаются на основе первоисточников.*

В разделе ***«Методы»*** *объясняется важность методов, использованных при написании статьи, таких как исторический анализ, анализ, синтез, индукция и дедукция.*

Часть результатов *основана на том факте, что государство Саманидов как ранний пример местного управления, основанного на исламе, служило ориентиром для государства Караханидов, Газневидов, сельджуков и Хорезмшахов в более поздние периоды.*

*Раздел **«Обсуждение»** состоит из трех частей.*

В первой части рассказывается о назначении сыновей Саманудата наместниками в Мавераннахре в обмен на их верные услуги халифату. Впоследствии Исмаил ибн Ахмад изложил причины основания государства Саманидов и переноса столицы из Самарканда в Бухару.

Во второй части рассказывается о газневидских войнах, которые саманиды вели против неверных турок на восточных границах Мавераннахра, и о титулах, которые Халифы дали им в отношении них.

В третьей части рассказывается об ассимиляции системы государственного управления Саманидов к системе управления арабского Халифата, а также об учреждении государственных учреждений для местного управления.

***В заключении** отмечено следующее:*

– Саманиды были первой местной мусульманской династией в Мавераннахре и были полностью независимы во внутреннем управлении, подчиняясь халифу во внешней политике. Свидетельством тому являются саманидские правители, чеканившие монеты от своего имени, а также упоминавшие себя после имени Халифа в пятничной проповеди.

– Саманиды и последовавшие за ними независимые тюрко-мусульманские династии превратили давно разрозненный развитый Центральноазиатский регион в централизованное целостное государство. В результате установления централизованного управления в Мавераннахре были урезаны внутренние конфликты, развивались торговля, ремесла, земледелие, садоводство, росло благосостояние.

– Два крупнейших тюркских племени-карлуки и огузы-приняли ислам в обмен на усилия Саманидов; они основали централизованные мусульманские государства с сильным управлением, подпитываемые исламскими учениями, такие как караханиды, газневиды, сельджуки, Хорезмшахи, османы, Тулуниды, а также служили образцом для государственного управления более поздних эпох.

- Тип регулярной армии, состоящей из турецких и согдийских чокаров, впервые сформированный саманидами, позже получил широкое распространение и в Арабском халифате, войдя в историю под названием Система мамлюкских Гуламов. Одним из факторов, обеспечивших его жизненную силу, стало централизованное управление, основанное на исламской доктрине.

***Keywords:** Movarounnahr, Khurasan, samanids, saffarids, zeidites, emir, mamluk, turk, divan, dargah, vezir, kazi, waqf, kharaj, jizya.*

Abstract

The article covers the formation of the Samanid state, the formation of the state system of government and the introduction of administrative positions on the basis of primary sources and scientific literature.

***Introduction** describes the political situation in the Arab Caliphate, the establishment of the Samanid state, its administrative division, the transformation of the state capital. Also, the reasons for the entry of the Samanids into the political arena are covered on the basis of primary sources.*

***Methods** section explains the importance of the methods used in writing the article, such as historical analysis, analysis, synthesis, induction and deduction.*

***Results** are partly based on the fact that the Samanid state served as a benchmark for the state of the Karakhanids, Ghaznavids, Saljuqis and Khwarazmshahs in later periods as an early example of Islam-based local governance.*

The discussion section consists of three parts.

In the first part, the appointments of Somonhudot's sons as governors at Movarounnahr in exchange for loyal services to the caliphate, the reasons for the foundation of the Samanid state by Ismail Ibn Ahmad and the relocation of the capital from Samarkand to Bukhara were revealed.

The second part deals with the ghazawat Wars of Samanids waged against the non-muslim Turks on the eastern borders of Movarounnahr and the titles they bestowed on them by the caliphs.

The third part details the appropriation of the Samanid system of state governance from the Devon system of the Arab Caliphate, as well as the establishment of government agencies for local governance.

The conclusion

- Samanids were the first indigenous Muslim dynasty in Movarounnahr and were completely independent in internal governance, subject to the caliph in foreign policy. This is evidenced by the fact that the Samanid rulers minted coins in their names and mentioned themselves after the name of the caliph in the Friday sermon.

- The Samanids and the independent Turko-Muslim dynasties that followed them transformed the Central Asian region, which developed with a long period of dissolution, into a centralized holistic state. As a result of the decision of centralized management in Movarounnahr, internal disputes were shorn, trade, crafts, farming, gardening developed, and the welfare of living increased.

– Qarluqs and Oghuz, the two largest Turkic tribes, adopted Islam in exchange for the efforts of the Samanids; founded centralized Muslim states with strong governance fed by Islamic doctrine, such as the Qarakhanids, Ghaznavids, Saljuqis, Khwarazmshahs, Ottomans, Tulunids, as well as serving as a template for later periods of Public Administration.

- The type of regular army, consisting of the Turks and Sugd Chokars, first established by the Samanids, later became widespread even in the Arab Caliphate and went down in history under the name of the Mamluk system of Ghulams. One of the factors that ensured his vitality was management of centralism based on Islamic doctrine.

КИРИШ

IX асрнинг иккинчи ярми ислом тарихида “заиф халифалар асри”нинг бошланиши деб юритилади. Бу даврга келиб Аббосийлар халифалигида ички зиддиятларнинг кучайиши, қўзғолонларнинг кўпайиши, араблардан бўлган ҳокимларга нисбатан

халифалар ишончсизлигининг ортиши, бунинг оқибатида ҳудудларга келиб чиқиши форс ва туркийлардан бўлган қўмондон ва волийларнинг тайинланиши марказий ҳокимиятнинг заифлашуви, шунингдек, ҳам ғарбий, ҳам шарқий ҳудудлар назоратининг қўлдан кетишига сабаб бўлди.

Дастлаб Хуросонда Тоҳир ибн Ҳусайн (776-822 йй.) бошчилигидаги тоҳирийлар, улардан сўнг саффорийлар ўз мустақиллигини эълон қилгач, Мовароуннаҳрда халифаларга садоқат билан хизмат қилиб келган Сомонийлар ҳам вазиятдан фойдаланган ҳолда, амалда мустақил бошқарувни ўрнатишга муваффақ бўлди.

Сомонийлар Хуросон амирлари Тоҳирийлардан мустақил бўлишга интилганлар, аммо ҳеч қачон Аббосийларга қарши чиқмаганлар ва Бағдоддан мустақил бўлишга интилмаганлар (Ибн Ҳавқал, 2011:196). Бинобарин, халифа Мамун Марвдан Бағдодга кетишдан олдин унга садоқат билдирган Сомон авлодлари Нуҳ ибн Асад (ваф. 842 й.) ва унинг укаларини ҳоким этиб тайинлашга буйруқ беради. 204/819-20 йилда Хуросон амири Ғассон ибн Аббод халифанинг кўрсатмасига биноан Нуҳ ибн Асадни Самарқандга, Аҳмадни – Фарғонага, Яҳёни – Шош ва Уструшанага, Илёсни эса - Ҳиротга ҳоким этиб тайинлайди. Ака-укалар расман бир-биридан мустақил ҳукмдор бўлган, лекин амалда улар Нуҳ ибн Асадга бўйсунганлар (Балозурий, 2017:253). У Сомонхудотнинг тўрт набирасининг тўнғичи бўлиб, Сомонийлар сулоласининг асосчиси ҳисобланади (Абу Саид Гардизи, 1991:48).

Нуҳ ибн Асад бошқа диндаги туркларга қарши жиҳод урушлари олиб борган. 225/ 839-40 йилда у Исфижоб шаҳрини эгаллаб, ундаги токзорлар ва экинзорларни ўз ичига олган мудофаа деворини қурдиради (Балозурий, 2017:253). Нуҳ ибн Асад ҳукмронлиги даврида Самарқанд, Шош ва Фарғона шаҳарларида зарб этилган тангалардаги ёзувларда халифа исмидан кейин унинг исми келтирилган. Бу эса унинг Хуросон ҳукмдорлари Тоҳирийлардан мустақил бўлганлиги ва фақатгина халифага бўйсунганини англатади (Балозурий, 2017:254).

Наршахийнинг “Бухоро тарихи” асарига кўра, Нуҳ ибн Асад (819-864 йй.) вафотигача Самарқандда яшайди ва биродари Аҳмад ибн Асадни ўзига ўринбосар этиб тайинлайди. Аҳмад ибн Асад олим ва порсо киши бўлиб, ўта халқпарвар ва виждонли бўлган (Наршахий, 1991:147). Ибн ал-Асир у ҳақда қуйидаги маълумотларни келтиради: “Аҳмад ҳақида унинг ўғли Наср шундай дейди: у (Аҳмад ибн Асад) 30 йиллик ҳукмронлиги даврида ўзи ҳам атрофидаги яқин аъёнлари ҳам пора олмаган. У вафот этганида унинг қўл остидаги хизматчилари ҳатто оч қолиб кетган” (Ибн ал-Асир, 2006:66). Сомоний ҳукмдорлар орасида ҳам араб халифалари Умар ибн Хаттоб ва Умар ибн Абдулазиз каби зоҳид ва халқпарвар амирлар ҳамда давлат хизматчилари бўлганлигини юқорида номлари келтирилган муаррихларнинг келтирган маълумотлари ҳам тасдиқлайди.

Сомонийлар ҳукмронлиги бошланганда (IX аср бошлари) Мовароуннаҳр алоҳида маъмурий бирлик эди, X асрдан бошлаб Хуросон ҳам унга қарашли бўлган (Балозурий, 2017:142). Сомонийлар ўзларининг ҳукмронлиги остига иккита йирик минтақани – Бухоро, Самарқанд, Уструшана, Фарғона, Шош, Исфижоб, Хоразм, Кеш, Насаф, Чағониён, Хутталонни ўз ичига олувчи Мовароуннаҳр ва Бадахшон, Балх, Тохаристон, Гуржистон, Марв, Ҳирот, Ғур, Нишопур ва Гурганни ўз ичига олган Хуросонни бирлаштирдилар. Шунинг учун адабиётларда уларнинг мулки баъзан “Сомонийлар империяси” деб номланади (Ш.Камолиддин, 2019:127).

Мовароуннаҳр тўрт вилоятдан иборат бўлган. Суғд вилоятининг иккита пойтахти бўлиб, булар Бухоро ва Самарқанд шаҳарлари эди (Ganiyev A., & Zinatullayev Z., 2020:313). Шунингдек, Хоразм, Фарғона, Чағониён ва Шош вилоятлари ҳам мазкур ҳудудга кирган. Сомонийлар давлатининг ғарбий қисми, яъни Хуросон ҳудуди эса, тўрт қисмдан иборат бўлиб, биринчисининг пойтахти Найсабур (Нишопур), иккинчисиники – Марв, учинчиси – Ҳирот, тўртинчиси Балх шаҳарлари эди (Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф, 2018:188).

Манбалар кўрсатадики, ўрта асрларда Марв шаҳрининг нуфузи жуда юқори бўлган. Аббосий халифалар ҳокимияти ҳам Марвда бошланган ва уларнинг қора рангли байроқлари илк бор шу ерда кўтарилган (Tokhtiev, Sh. R., 2022:1068). Бу ерда ўн йил давомида халифа Маъмун (халифалик йиллари 813-833) ҳукм сурган. Шунинг учун одамлар уни Шоҳижон, яъни Шоҳ Жаҳоний – “Подшоҳлар қароргоҳи” деб атаганлар (Балозурий, 2017:59). Марв – халифаликнинг шарқий қисмига ҳокимлик қилувчи ноибга (у Куфада турар эди) бевосита бўйсунувчи Хуросон ноибининг қароргоҳи эди. Шунга қарамай, Сомонийлар давлати пойтахти этиб Мовароуннаҳрнинг энг тараққий этган шаҳарларидан бири бўлган Бухоро шаҳри танланган(http://www.t-science.org/arxivDOI/2019/06-74/PDF/06-74-11.pdf 2019).

261 – 379/875 – 892 йилларда Сомонийлар давлатининг пойтахти Самарқанд, 279 – 395/892 – 1005 йилларда эса Бухоро бўлган. Сомонийлар қонуний жиҳатдан Хуросон амирлари бўлиб, Мовароуннаҳр ва Хуросон ерлари уларга қарашли

бўлган. Шунинг учун уларнинг қароргоҳи Бухоро X асрда Мовароуннаҳр ва Хуросон пойтахти ҳисобланган. У Мовароуннаҳрдаги Хуросонга энг яқин шаҳар бўлган. Тоҳирийлар Нишопурдан туриб Хуросонни идора этган бўлсалар, Исмоил ибн Аҳмад Бухорони ўзига қароргоҳ этиб танлаган ва давлатнинг пойтахтига айлантирган. Бунинг асосий сабаби – унинг исломдан олдинги аждодлари (Эл Арслон ва Эл Тегин) Бухорода яшаганлар ва шу ерда дафн этилганлар(Ибн Ҳавқал, 2011:121-196). Унинг авлодлари даврида ҳам пойтахт Бухоро бўлиб қолаверган. Унгача Мовароуннаҳр ҳукмдорлари Самарқандда, баъзан Шошда, баъзида эса Фарғонада яшаганлар(Наршахий, 1991:159).

НАТИЖАЛАР

Сомонийлар сулоласи Мовароуннаҳрдаги биринчи ноараб мусулмон ҳукмдорлар бўлиб, юз йилдан ортиқ ҳукмронлик қилган. Бу даврдаги бошқарув тизими моҳиятини ҳокимиятнинг отадан болага мерос бўлиб ўтиши тамойили ташкил қилган. Сомонийларнинг Мовароуннаҳрда исломнинг ёйилишида кўрсатган хизматларини ҳам алоҳида таъкидлаш жоиз. Бунинг натижасида мазкур сулола Марказий Осиёда ислом дини кўрсатмалари асосидаги бошқарув тизимининг қарор топишида алоҳида рол ўйнади. Унинг тажрибаси кейинги сулолалар бошқаруви учун намуна – эталон вазифасини ўтади.

Марказий Осиёда IX–XII асрларда ҳукм сурган Қорахонийлар, Ғазнавийлар, Салжуқийлар ва Хоразмшоҳлар давлатлари бошқарув тизимини сомонийлардан ўзлаштирган ҳолда ўзларининг маҳаллий анъаналарига содиқ қолган ҳолда бошқарувга маълум даражада янгиликлар олиб киришган. Бунинг ёрқин далили сифатида пардадор**,** довотдор, таштдор, жашнигир, қутвол, салор, сарҳанг, сипоҳсалор, бирук, ағичи, қушчи, човуш, хайлбоши каби расмий лавозимлар жорий этилганлигида номоён бўлади. Бундан келиб чиқадики, Марказий Осиёда вужудга келган мустақил мусулмон сулолалари бошқарув тизимини араб халифалигидан ўзлаштирган бўлсалар-да, у миллий анъаналар асосида ривожланган.

МУҲОКАМА

Сомонийлар аббосийлар каби суннийлик мазҳабини маҳкам тутганлар ва унга хизмат қилганлар. Хутбани аббосийлар номига ўқитиб, пулларини ҳам уларнинг номи билан зарб қилдирганлар. Ўз навбатида, аббосийлар ҳам сомонийларни қадрлаб, ўзларига яқин тутганлар. Сомонийлар аббосийларга Саффорийлар[1] ва Зайдийлар[2] каби уларга қарши чиққан давлатларни маҳв этишга ёрдам берганлар. Айниқса, Исмоил Сомонийнинг Хуросонни эгаллаши ва ўз давлатига қўшиб олиши, шиа оқимидаги Саффорийлар давлатининг тугатилишида муҳим рол ўйнади (Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф, 2018:187).

Хуросон бошқаруви саффорийлар қўлидан кетгач, Сомонийлар халифаликнинг “Девон ал-Машриқ” деб аталувчи шарқий вилоятларидан бири бўлган Хуросоннинг волийлари сифатида амир унвонига эга бўлганлар. Бундан ташқари, бошқа вилоятларнинг волийлари сингари, “мауло амир ал-мўъминин”, яъни “мўминлар амирининг мавлоси” деб аталганлар(Ибн Ҳавқал, 2011:119). Сомонийлар шаръан Аббосий халифаларнинг Хуросондаги амирлари ёки волийлари, яъни бошқарувчилари ҳисобланган(Балозурий, 2017:123).

Наршахийга кўра, Сомонийларнинг Мансур ибн Нуҳгача (ҳукмронлик йиллари 961-976) бўлган ҳукмдорлари амир, Мансур ибн Нуҳ ва ундан кейингилари малик деб аталган(Наршахий, 1991:163). Исмоил ибн Аҳмад (849-907 йй.) ўзини “Мовароуннаҳр ҳукмдори” деб атаган. Наршахий Сомоний ҳукмдорларга таъриф берганда, уларнинг ҳокимиятини “иморат” (амирлик) деб атаган ва фақатгина Абдулмалик ибн Нуҳ ҳукмронлигидан бошлаб (343-350/954-961) “мулк” деган атама ишлатила бошланган. Бошқа манбаларга кўра, Абдулмалик ибн Нуҳ тангасида у “ал-Амир ал-Муаййид” ёки “ал-Малик ал-Муаййид” деб номланган. “Ал-Муаййид” сўзи араб тилидан таржима қилинганда, “қўллаб-қувватловчи, раҳмли” деган маъноларни англатади(Ш.Камолиддин, 2019:156).

Аббосийларга садоқат билан ҳизмат қилган амалдорлар ва ҳукмдорларни тақдирлаш мақсадида халифалар уларга “сулола дўсти”, “сулола таянчи” каби унвонлар беришган. “Адуд ад-давла”, “Тож ал-милла”, “Баҳо ад-давла” ва бошқалар шулар жумласидандир. “Адуд ад-давла” деб аталган обрўли унвон X аср иккинчи ярмидан бошлаб халифаликнинг шимолда Сомонийлардан тортиб, шарқда Фотимийлар давлатигача бўлган барча

[1] Саффорийлар – Эроннинг шарқий ҳудудларида 861—900 йиллар орасида Тоҳирийлардан мустақил ҳолда ҳукмронлик килган давлат. Сейистонлик деҳкон Яъқуб ибн Лайсас-Саффор асос солган.

[2] Зайдийлар – 864 йилда Эроннинг шимолида ўз давлатларини тузишган. Зайд ибн Али ибн Ҳусайн: бир гуруҳ шиалар Зайдни имом деб эътироф этганлари учун зайдийлар номини олишган.

ерларида урфга кирган эди(Ш.Камолиддин, 2019:161).

Сарой одоби (этикети) бўйича халифага мурожаат қилишда унга бўйсунувчиларнинг барчаси унга “мавлоно” – “бизнинг хўжайин” ёки “амир ал-мўминин” – “мўминларнинг амири” деб мурожат қилиши шарт эди. Сомоний ҳукмдорлар араб халифалигининг бир қисми бўлган Хуросон ноиблари сифатида “амир” унвонини олишган. Бошқа сулола вакилларидан фарқли ўлароқ, улар ўзларининг кунялари билан хотирланган. Масалан, Исмоил ибн Аҳмад “амир ал-адл” (адолатли амир) куняси билан, Наср ибн Аҳмад “ал-амир ас-саъид” (бахтли амир), Нуҳ ибн Наср “ал-амир ал-ҳамид” (атоқли амир), Абдул Малик ан-Нуҳ “ал-амир-ал-муайяд” (содиқ амир), Мансур ибн Нуҳ эса “ал-амир ас-садид” (муваффақиятли амир), Нуҳ ибн Мансур “ал-амир ар-ризо” (ризоликка (яхшиликка) мойил амир) ва “ал-амир ар-рашид” (зукко амир) кунялари билан аталган(Ш.Камолиддин, 2019:156). Исмоил Сомоний вафотидан сўнг “амири мозий” яъни “дунёдан ўтган амир” деб аталган(Наршахий, 1991:159).

Сомонийлар бошқарув тизимида мамлакатнинг асосий таянчи – бу кучли, марказлашган қўшин эди. Бу қўшиннинг асосини жасорати, мардлиги ва қўрқмаслиги билан манбаларда тилга олинадиган туркий халқлар ташкил этган. Халифа ал-Муътасим (794-842 йй.) ҳукмронлигидан бошлаб (833 й.) турк ғуломлари ҳатто халифа шахсий гвардиясининг таянчига айлана бошлаган(Yuriy Bregel, 2003:20).

Сомонийлар даврида Мовароуннаҳрдаги ижтимоий-сиёсий вазият, давлатнинг ҳарбий қудрати, қўшини ва унинг аскарлари ҳақида Ибн Ҳавқал ўзининг “Китоб сурат ал-ард” асарида қуйидаги маълумотларни келтиради: “Уларнинг куч-қудратига келсак, ислом мамлакатлари ичида ўзини ҳимоя қилиш учун урушларни олиб боришда улардан ўтадиган ўлка йўқдир(https://uzjournals.edu.uz/iiau/vol2020/iss2/21 2020). Чунки Мовароуннаҳрнинг барча чегаралари кофирлар мамлакатига яқин жойлашган. Уларнинг қўшинлари барча халқлар ичида қатъияти, шижоати, журъати ва матонати билан бошқа халқлардан устун туради. Мовароуннаҳрлик деҳқонлар ўзларининг хизматдаги хушфеъллиги, чиройли кийиниши, шоҳона кўриниши ва итоаткорлиги билан халифаларнинг лашкарбошилари, яқинлари ва содиқ хизматкорлари бўлдилар, ҳатто, халифаларнинг энг хос одамлари ва аскарларига айландилар. Улардан қўшинларга фарғоналиклар ва турклар бошчилик қилиб, халифаларнинг энг ишончли қўриқчилари бўлдилар. Улар орасида ўзининг шижоати ва жасорати билан устунлик қилган турклар уструшаналик Афшин ва Ибн Абу-с-Сож, самарқандлик Ихшод ва суғдлик Марзубон ибн Туркаш, суғдлик Ужайф ибн Анбаса, Бухорхудот ва бошқалар халифаларнинг амирлари, қўмондонлари ва аскарлари эдилар” (Ибн Ҳавқал, 2011:20-21).

Туркий халқлар қўшини бошқа кўчманчи давлатлар қўшини каби уруғ тизими бўйича эмас, балки ҳарбий-маъмурий бирликларга (минглик, юзлик, ўнлик) бўлинган. Туркийлар катта юришларда иштирок этиб, кўпинча, ўз юртидан олисда бўлишган. Шунинг учун туркларнинг алоҳида уруғлари Қримдан Олтойгача ва Сибирдан Эронгача бўлган ҳудудларга бўлиниб кетган. Бу эса қадимдан ушбу ҳудудларда яшаб келган туркийзабон қабилаларнинг қариндош эканлигини англатади. Шунинг учун исломнинг илк асрида Марказий Осиёнинг туркийзабон аҳолиси барча туркларни қардош халқлар деб билиб, араб ва форсларни эса бегоналар деб ҳисоблашган(Ш.Камолиддин, 2019:138).

IX-X аср бошларида Сомонийлар Аббосийларнинг ислом динини Марказий Осиёнинг маҳаллий аҳолисига сингдириш сиёсатини амалга ошириб, Сирдарёнинг юқори оқими, Шарқий Туркистон ҳудудларида яшовчи ғайридин туркларга қарши ғазовот урушларини фаол олиб борганлар(Балозурий, 2017:73).

Халифалардан биринчи бўлиб Аббосий халифа Мансур (ҳукмронлик йиллари 754-774) Марказий Осиёлик бир неча аслзодаларни Бағдодга таклиф қилган ва юқори ҳарбий лавозимларга тайинлаган. Улар орасида Афшин ислом қўшинларига бошчилик қилиб, Озарбайжондаги маздакий Бобак бошчилигида арабларга қарши хуррамийлар қўзғолонини бостиришга муваффақ бўлган(Ибн Ҳавқал, 2011:229).

Турк хоқонлигида бўлгани каби, Сомонийлар давлатида ҳам қўшин таркибида чокарларнинг салмоғи юқори эди. Чокарлар хожасига садоқатли бўлиб, улар учун жонларини беришга тайёр бўлганлар. Қутайба ибн Муслимнинг туркий ва суғдий аслзодалардан иборат 10 минглик қўшини бўлиб, улар камондан ўқ отишга моҳир бўлган. Улар Қутайбага умрининг охиригача садоқат билан хизмат қилиб, ҳатто ўзининг оиласи ундан юз ўгирганда ҳам уни тарк этмаганлар. Кейинчалик чокарлар тизими араб халифалигида ҳам кенг тарқалиб, мамлук ғуломлар тизими деб атала бошланган. Аббосий халифалардан Маъмун биринчи бўлиб чокарларни ўзининг қўриқчилик хизматига олган. Унинг укаси Муътасимнинг онаси турк бўлган, шу боис унинг қўшини Суғд, Уструшана, Фарғона ва

Шош (Mukhamedov, Nematullo, 2020:4-15) дан олиб келинган чокарлардан иборат бўлган. Сомонийлар давлати ҳарбий кучларининг асосий қисмини туркийлар ташкил этган(http://www.t-science.org/arxivDOI/2022/05-109/PDF/05-109-88.pdf 2022).

Исмоил Сомоний биринчи бўлиб турк ғуломлари, деҳқонлар ва ёлланма аскарлардан ташкил топган мунтазам қўшин тузган(Ибн Ҳавқал, 2011:113). Унинг ҳукмронлиги даврида Бухоро шаҳрини туркийлар ҳужумидан мудофаа қилиш мақсадида қурилган ва мунтазам равишда таъмирлаб туриладиган, жуда катта сарф-харажат талаб қиладиган "Кампирак девори"[3]ни аҳолини машаққатга қўйиб қайта-қайта таъмирлаш ишлари тугатилди. Амир Исмоил «то мен тирик эканман, Бухоро вилоятининг девори мен бўламан» деган ва жангларда доимо ўзи қатнашган(Наршахий, 1991:112). Марказий бошқарувни мустаҳкамлаш ва кучли қўшин ташкил этиш Исмоилга қалъа бунёд этиш ва кўчманчиларга қарши деворларни мустаҳкамлашдан воз кечиш имконини берди(Ўзбекистон халқлари тарихи. I жилд, 1992:91).

Сомонийлар даврида ислом динининг ёйилиши йўлида кўнгилли равишда қўшин сафига қўшилиб жанг қилувчи ғозийлар ҳам бўлган. Хусусан, IX асрда Шош ва Фарғонанинг чегара ерларидаги работларда ғозийларнинг қўшинлари жойлашган бўлиб, улар турли мамлакатлардан кўнгилли равишда тўхтовсиз келиб турган мусулмонлардан таркиб топган. Самарқанд ҳам ғозийлар тўпланадиган марказ бўлиб, улар шаҳар атрофларидаги работларда жойлашган. Бу қўшинлардаги аскарлар сони 40 мингга етган ва уларга уламолар раҳнамолик қилган(https://uzjournals. edu.uz/cgi/viewcontent.cgi?article=1026&context=iiau. 2019). Сомоний ҳукмдорлар улар билан яқин муносабатда бўлганлар ва уларга ҳомийлик қилганлар. Ҳалок бўлган ғозийларнинг жанозаси, кўпинча, амирнинг ўзи томонидан ўқилган (Балозурий, 2017:73).

Сомонийлар ҳукмронлиги даврида туркийларнинг обрўси Хуросон ва Мавроуннаҳрда жуда кўтарилиб кетди. IX асрда улар Сомонийлар марказий маъмурий бошқарув тизимидаги амалдорларнинг катта қисмини ташкил қилган. Вилоятларда ҳам шундай бўлган. Сомонийлар томонидан лавозимга тайинланган вилоят ҳокимларининг катта қисми улардан бўлган. Вилоят мудофааси ва қонунлар устуворлигини ҳам турклар назорат қилган. Сомонийлар қўшинининг бир қисмини кўчманчи турклар, бошқа бир қисмини эса озод турклар, яъни ўтроқ турмуш тарзини кечирувчи турклар ташкил этган (Ш.Камолиддин, 2019:132).

Айтилганидек, Сомонийлардан биринчи бўлиб Исмоил ибн Аҳмад ўзига бўйсунувчи содиқ қуллар – мамлук-ғуломларидан ташкил топган мунтазам қўшин тузади. Унгача бўлган қўшинлар деҳқонлар ва руҳонийларга буйсунган. Ҳарбий хизмат учун танлаб олинган мамлук-ғуломларининг мавқеи баланд бўлиб, оддий хизматкорлар ва оддий фуқаролардан фарқ қилган. Улар яхши кийинган, қуролланган ва олий ҳукмдор ҳузурига бемалол кира оладиган ишончли одамлар ҳисобланган. Катта лавозимларни эгаллаб, ҳукмдорларга хос ҳашаматли ҳаёт кечирган(Ибн Ҳавқал, 2011:127).

280/893 йилда Исмоил Сомоний Сирдарё ортидаги чўлларда яшовчи қарлуқларга қарши ҳужум уюштириб, уларнинг пойтахти Таласни эгаллайди. Бу билан Марказий Осиё орқали ўтадиган карвон йўллари устидан назорат ўрнатиш баробарида мамлакатнинг иқтисодий барқарорлигини таъминлайдилар (Босворт К.Э, 2007:80).

Сомонийлар давлатида шаҳардаги тартибни сақлаш билан "шиҳнат ал-булдон" яъни "шаҳар миршаблари" лавозими ҳам бўлган. Улар ҳам мамлук ғуломлари каби ўта садоқат билан хизмат қилганлар. Бу ҳақда Ибн Ҳавқал қуйидаги маълумотларни келтиради: "Улар яхши олиб борилган сиёсатнинг тўғри бошқарувидан озиқланадилар, ҳокимият улар сафардалик пайтида оилалари ҳақида ғамхўрлик қилади. Агар у хайрли иш қилса, унинг бу яхшилиги йўқолиб кетмайди. Агар у жиноят содир этса, қилган гуноҳи ва жинояти учун жазосини олади. Агар бирор қариндош ёки яқин одамга қасос ёки хун қони олиш зарурати бўлса, бу иш Аллоҳнинг марҳаматига топширилади. Агар бегона одамга ҳукм ёки бирор нарса ундириш керак бўлса, у билан Аллоҳ таолонинг кўрсатмаларидан қайтмаган ҳолда иш кўрилади" (Ибн Ҳавқал, 2011:26). Кўриниб турибдики, Сомонийлар давлатидаги бошқарув ислом шариатига асосланган ижтимоий адолат, қўл остидагиларга ғамхўрлик руҳида амалга оширилган. Суд-ҳуқуқ тизими ҳам шу асосда ташкил этилган.

Сомонийлар бошқарув тизими Аббосийлардан ўзлаштирилган бўлиб, ўз навбатида, Аббосийлар бошқаруви Сосонийлар империясидан қолган

[3] Ал-Афшин – Уструшонанинг сўнгги ҳукмдорининг ўғли Ҳайдар ибн Ковус (216/831-832) Аббосий халифаларнинг лашкарбошиси бўлган. Уструшонанинг исломдан аввалги ҳукмдорларининг унвони афшин бўлган. 216/831-832 йилда ал-Афшин арабларга қарши Миср ва ал-Мағрибда кўтарилган қўзғалонни, 224/838-839 йилда Бобак бошчилигидаги қўзғалонни бостирган. 225/839-840 йилда исломдан юз ўгирганликда айбланиб, халифа ал-Муътасимнинг Бағдоддаги саройида унинг устидан ҳукм чиқарилган ва зиндонда вафот этган. Ибн Ҳавқал. Моваруннаҳр/Ибн Ҳавқал; араб тилидан тарж., изоҳлар муаллифи Ш.С,Камолиддин. Тошкент: "Ўзбекистон миллий энциклопедияси" Давлат илмий нашриёти, – 2011. 115-б.

анъаналар асосида шаклланган эди. Исмоил Сомоний биринчилардан бўлиб Мовароуннаҳрда марказлашган бошқарув тизимини жорий этишга муваффақ бўлди. Бу тизим асосини олий ҳукмдор даргоҳи (саройи) ва девонлар (вазирликлар) мажмуи ташкил этган (Азамат Зиё, 2001:94).

Сўнгги тадқиқотларга кўра, Сомонийлар давлатининг ҳуқуқий асослари ислом шариатига асосланган бўлиб, араблар томонидан бўйсундирилган бошқа халқлар ҳам халифаликнинг давлат қурилишида иштирок этишган. Уларнинг исломдан аввалги урф-одатлари давлат бошқарувида кенг қўлланган. Араб халифалигининг ҳарбий ва давлат бошқарувида таянадиган асосий кучи хуросонликлар, уларнинг асосий қисми Марказий Осиё туркларидан бўлган. Исломнинг дастлабки асрларида "Қобуснома", "Калила ва Димна" каби асарларнинг араб тилига таржима қилиниши асосида давлат бошқаруви асосларини ўз ичига олган "Сиёсатнома" жанридаги дастлабки асарлар ёзилган(https://uzjournals.edu.uz/cgi/viewcontent.cgi?article=1171&context=iiau 2020).

Сомонийлардан биринчи бўлиб Наср ибн Аҳмад (864-875 йй. - Самарқанд амири, 875-892 йй. - Мовароуннаҳр амири) 875 йилда халифа Муътамиддан (844-892 йй.) Мовароуннаҳрни бошқариш ҳуқуқини берувчи ёрлиқ олган. 892 йили Наср вафотидан кейин унинг укаси Исмоил ибн Аҳмад бутун Мовароуннаҳр ҳукмдори бўлди ва орадан бир йил ўтгач, 893 йил халифа Муътазиддан (халифалик йиллари 892-902 йй.) ёрлиқ олади. Сомонийлар халифага совға-саломлар юбориб туришган, лекин мамлакатдан йиғилган барча солиқларни ўзларида сақлаб қолишган(Yuriy Bregel, 2003:22).

Ш.Камолиддиннинг фикрича, "Сомонийларнинг бошқарув тизими ўша даврнинг барча аниқ ва мукаммал тизимларини ўзида бирлаштирган. Бироқ давлатчилик ҳуқуқий атама бўлгани боис унинг сифати ҳам ҳуқуқий нормаларга асосланган бўлиши керак. Қонунчилик нуқтаи назаридан, бизнингча, Сомонийларнинг бошқарув тизими ва бошқаруви ҳам мустақил давлат сифатида кўрилиши мумкин эмас. Ўрта аср ислом жамиятида биринчи ўринда доим дин, сўнг давлат ва кейин маданият турган. Исломда давлатнинг асосини Муҳаммад (сав)га ваҳий воситасида нозил этилган Қуръони карим ва ҳадиси шарифлар ва уламоларнинг фатволарига асосланган шариат қонунлари ташкил этади. Дин ва ҳукумат исломда ажралмас ҳисобланади. Халифаликка қарашли вилоятларни бошқарувчи маҳаллий сулолалардан чиққан барча амирлар, хусусан, Сомонийлар ҳам расман мустақил бўлсаларда, барибир, Бағдод халифаларининг олий ҳокимиятини тан олишган. Қонун бўйича ҳуқуқий нормалар шариат томонидан белгиланган. Шунинг учун Бувайҳийлар, Сомонийлар, Ғазнавийлар ва Қорахоний ҳукмдорлар ўзларини "мауло амирул мўминин" ёки "волий амир ал-мўминин" деб васф этишган" (Ш.Камолиддин, 2019:139).

Сомонийлар даврида Мовароуннаҳрда исломдан олдинги айрим қонун-қоидалар ва тартибларга ҳам риоя қилинган. Сомонийлар ислом динига ва араб халифаларига содиқ бўлсалар-да, баъзи ўринларда ота-боболарининг дини ва урф-одатларини ҳам ҳурмат қилганлар. Жумладан, Сомонийларнинг Бухородаги оилавий мақбарасининг деворларида, шунингдек, улар зарб эттирган айрим тангаларда буддавийлик ва монийликка оид рамзлар тасвирланган. Мансур I ибн Нуҳ (ҳукмронлик йиллари 961-976) томонидан 968 йилда Бухорода зарб этилган кумуш дирҳам шаклидаги медальоннинг олд тарафида ўнг томонга қараб турган ҳукмдорнинг сурати, унинг икки тарафида паҳлавий ёзувлар туширилган (Ибн Ҳавқал, 2011:127).

IX асрда Сомонийлар давлат бошқарув тизимида етакчилик араблар ва форсларга тегишли бўлиб, туркларнинг ўрни унча сезилмаган бўлса, X аср бошларидан турклар давлатдаги барча муҳим вазифаларни эгаллашга муваффақ бўлишган. Бунинг учун турклар араб тилини чуқур ўрганган. IX асрнинг биринчи ярмида, кенг омма орасида ислом дини чуқур илдиз отиб бўлган эди. Жумладан, бошқарувга оид ишлар ҳам асосан араб тилида амалга оширилган. Лекин IX асрнинг ўрталаридан бошлаб, сомонийлар давлатининг изчил сиёсати туфайли форс тили давлат тилига айланди. Араб тили эса, фан тили сифатида ўз аҳамиятини сақлаб қолди.

Сомонийлар бошқарув тизимида асосан маҳаллий деҳқонлар, мулкдорлар ва дин арбоблари хизмат қилар эдилар. Бунинг учун улар араб ва форс тилларини билиши, шунингдек, диний ва дунёвий билимларга эга бўлиши керак эди. Бундай илмларга эга бўлган одамлар "аҳл ал-қалам" (яъни, қалам аҳли) деб аталган(Ўзбекистон халқлари тарихи. I жилд, 1992:6).

Самонийлар давлатидаги марказий бошқарув асосан ўнта девондан[4] иборат бўлган. Наршахий бу девонларнинг номини ўзининг "Бухоро тарихи" асарида келтириб ўтади. Наср II ҳукмронлиги даврида (914 – 943) Регистон майдонида улар учун алоҳида бино ва маҳкама қурилади. Вилоятларда ҳам

[4] Кампирак девори – ушбу девор тахминан 300 км бўлиб, тинч аҳолини кўчманчилар ҳужумидан ҳимоя қилиш мақсадида қурилган.

асосан ўнта девон бўлиб, улар маҳаллий ҳокимга ёки вазирга бўйсунган. Шаҳар бошқаруви раиснинг қўлида бўлган ва у ҳукмдор томонидан лавозимга тайинланган. Уламоларнинг таъсири мамлакат ҳаётида кучли бўлган. Уларнинг етакчиси – устод, кейинчалик – шайхул-ислом деб аталган.

Хуросон саркардаси “сипоҳсолар” бўлган ва давлат бошқарув ишларига ўзининг катта таъсирини ўтказиб турган. Даргоҳ ҳамда бошқа қатор муҳим давлат идораларининг хавфсизлигини амалга ошириш хизматини бош ҳожиб ва унинг ходимлари олиб борган.

“Бухоро тарихи”да келтирилишича, Бухоро Ҳисорининг ғарбий дарвозасидан то Маъбад дарвозасигача бўлган масофаси Регистон деб аталган. Исмоил Сомоний Регистонда бир сарой қуришни буюрган. Шу сарой дарвозаси олдида амалдорлари учун бино бунёд эттирган. Ҳар бир амалдорнинг подшоҳ саройи дарвозаси олдида қурилган ўз маконида алоҳида девони бўлган (Наршахий, 1991:106). Вазир девонига қўшимча равишда яна ўнта девон мавжуд бўлиб, уларнинг ҳар бири алоҳида бинода жойлашган ва маълум бир вазифани бажарган.

Сомонийлар давлати ижроия ҳокимиятининг асосий вазифаларига қуйидагилар кирган:

Вазир девони ёки хўжаи бузруг – ижро ҳокимиятининг барча тармоқларини бошқарган ва қолган девонлар унга бўйсунган. Айни пайтда у ҳарбий вазир вазифасини ҳам бажарган ва барча қўшинлар бош қўмондони ҳисобланган. Бош вазирлик лавозимига жайҳонийлар (Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Аҳмад ал-Жайҳоний (X аср) – олим, Сомонийлар амири Наср ибн Аҳмаднинг (914–943) вазири), балъамийлар (Абу Али Муҳаммад ибн Муҳаммад Балъамий (ваф.974) – тарихчи олим, давлатарбоби. Сомонийлардан Абдулмалик ибн Нуҳ (954–961) ва Мансур ибн Нуҳ (961 – 976) замонида бошвазир бўлган. У 963 й. Табарий (839 – 923) нинг “Таърихул-анбиё вар-расул вал-мулук вал-хулафо” (“Пайғамбарлар, подшоҳлар ва халифалар тарихи”) номли йирик асарини форстилида қайтадан ёзган), утбийлар (Абу Жаъфар Утбий – Сомонийлар ҳукмдори Нуҳ II ибн Мансурнинг (976–997) вазири) сулолалари орасидан чиққан шахсларгина тайинланган.

Девони муставфий – молия вазирлиги вазифасини бажарган. Молия вазири давлатнинг кирим-чиқимлари ҳисобини олиб борган. Муставфийнинг қўли остида хазинадор ҳизмат қилган. Давлатнинг молия ишларини тизимга солиб турган.

Девони амид (Девони расоил ёки девони иншо) – махсус марказий вазирлик бўлиб, расмий ҳужжатлар билан шуғулланган. У орқали давлатнинг барча муҳим ҳужжатлари ўтган. Бундан ташқари, ушбу девон бошқа мамлакатлар билан дипломатик муносабатларни олиб борган. Нафақат Сомонийларда, балки Ғазнавийларда ҳам “девон ар-расоил” давлатнинг сиёсий ҳаётида муҳим рол ўйнаган.

Девони соҳиби шурат – Сомонийлар гвардиясини бошқарган. Ушбу девон қўшиннинг тайёргарлиги, тартиб-интизоми, озиқ-овқати, хўжалик таъминоти ва маош масалалари билан шуғулланган. Давлат хизматчиларига маош бир йилда тўрт марта – ҳар уч ойда тўлаб борилган.

Девони барид (почта хизмати) – Сомонийлар даврида давлат эҳтиёжлари учун хизмат қилувчи вазирлик бўлган. Почта хизмати бошлиғи –соҳиби барид ихтиёрида алоҳида шаҳарларда почта амалдорлари, ўзларининг хизматчилари отлари билан хизматда бўлишган. Почта амалдорлари алоҳида вилоятлардаги маҳаллий ҳокимларга эмас, фақат марказий бошқарув органига бўйсунишган.

Девони муҳтасиб – муҳтасибнинг асосий вазифаси бозорлардаги тош- тарозу ва оғирлик ўлчовларини назорат қилиш бўлган. Бундан ташқари, муҳтасиб ва унинг ёрдамчилари шаҳарларда уста-ҳунармандлар томонидан тайёрланган маҳсулотлар миқдорининг аниқ бўлишини ҳам назорат қилишган. Муҳтасиб яхши сифатга эга бўлмаган маҳсулотларни бозорга чиқишидан тўсиш, гўшт, нон ва шу каби истеъмолда муҳим ўрин тутган маҳсулотлар нархининг ошиб кетишини тақиқлаш ҳуқуқига ҳам эга бўлган.

Девони мушриф – давлат харажатлари устидан умумий назоратни ўрнатган амалдор мушриф деб аталган. Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, феодал жамият шароитида давлат хазинасини ҳукмдор хазинасидан ажратиш, умуман олганда, сарой амалдорларига давлат ҳазинасидан маблағ ажратилишини назорат қилиш мушриф ихтиёрида бўлган. Бундай масъулиятли вазифага кўпчиликнинг эътиборини қозонган, ҳаммага бирдек адолатда турадиган кишилар тайинланган.

Девони қози – бош қози томонидан бошқариладиган девон асосан ҳуқуқий масалалар билан шуғуланган.

Девони зиё – мадрасадаги ўқиш жараёнларини назорат қилувчи девонлик бўлган.

Девони мулк – давлат ерлари, мулклари ва хазинага келувчи фойданинг устидан назорат қилувчи ва уни бошқарувчи вазирлик бўлган. Бундай ерлар жуда катта ҳудудларни ўз ичига олган бўлиб, уларда деҳқонлар жамоа бўлиб яшашган.

Девони вақф – мусулмон муассасаларига ҳадя қилинадиган мулкларнинг кирим-чиқимларини

назорат қилувчи вазирлик. Вақф ерлари – мусулмон муассасаларига вақтинчалик ёки умрбод фойдаланиш учун бериладиган ерлар.

Девони ариз (девони ҳарб) – ариз Сомонийлар қўшинига бериладиган маошни назорат қилувчи вазирлик бўлган. Бундай маош бир йилда тўрт марта, ҳар уч ойда бир берилган. Бундан ташқари, бу вазирлик ҳарбий интизом, қўшин таъминоти ва қурол-яроғларнинг созлигига ҳам жавобгар бўлган.

Зикр этилган девонларнинг ҳудудларда ҳам вакилликлари бўлиб, улар марказдаги девонлардан ташқари, маҳаллий ҳокимларга ҳам бўйсунган ҳолда маҳаллий идоралар билан ҳамкорликда фаолият олиб борган. Бундан хат-хабарлар хизмати девони мустасно бўлиб, уларнинг маҳаллий бўлимлари ҳам фақат марказга ҳисобот берган. Улар маҳаллий ҳокимлар, мансабдорлар устидан ҳам пинҳона назорат олиб борганлар.

Сомонийлар давлатида давлат хизматчиларига бериладиган маош аҳолидан йиғиб олинадиган хирож солиғидан тўланган. Ибн Ҳавқал маълумотига кўра, “Сомонийлар давлатида аҳолидан олинадиган солиқлар ва хирожлар миқдори кам, ғазналарида пул кўп бўлмаган. Хуросон ва Мовароуннаҳрнинг Абу Солиҳ Нуҳ ибн Мансурга берадиган солиғи бир йилда икки марта, ҳар олти ойда йигирма минг дирҳамдан йиғилар эди. Агар шароит хирожнинг икки ҳисса олинишини тақозо этса, у қирқ минг дирҳамни ташкил этган. Давлат хизматчиларига маош бир йилда тўрт марта мунтазам ва кечиктирмай берилишига гувоҳ бўлдим. Ҳар сафар нафақа ҳар тўқсон куннинг бошида, энг аввал ғуломларга, сарой ходимларига ва ҳарбий қўмондонларга, сўнг бошқа хизматчиларга берилади. Ҳар сафар тарқатиладиган нафақанинг йиғиндиси беш минг дирҳамни ташкил этади, тўрт марта тарқатиладиган нафақалар йиғиндиси, бир марта йиғиладиган хирожга тенг бўлади. Одамлар солиқни очиқ кўнгил ва хурсандчилик билан, ўзларига нисбатан адолатли муносабатдан тўла мамнун ҳолда тўлайдилар. Бунга раиятга нисбатан адолат, оддий халққа нисбатан ҳаққонийлик ва ҳокимлар қўлидаги катта масъулият сабаблидир. Вилоятларда қозилар, текширувчилар, назоратчилар ва бошқарувчилар кўп бўлиб, уларнинг маошлари бир-бирига тенг, мажбуриятлари ҳам деярли бир хилдир” (Ибн Ҳавқал, 2011:22-23).

Айтиш жоизки, маошларнинг тўланиши муддатларига оғишмай риоя қилинган, акс ҳолда катта норозиликлар келиб чиққан ва улар хунрезликкача етиб борган. Масалан, Нуҳ ибн Насрнинг вазири Абу-л-Фазл 946 йили маоши вақтидан кечиктирилган аскарлар томонидан қатл қилинган (Наршахий, 1991:166).

Маоши тайинланган ҳарбийлардан иборат мунтазам қўшиндан ташқари маҳаллий ер эгаларидан ташкил топган ғозийлар қўшини ҳам бўлган. Ҳукумат томонидан уларга иқто мулки сифатида ер ажратилган бўлиб, ундан келган даромад уларнинг барча харажатлари, шу жумладан оилаларини боқиш, қурол-яроғлари ва от-уловларига кетадиган харажатларни қоплаш учун ишлатилган. Шунингдек, бу даромад ҳисобидан улар савдо билан ҳам шуғулланганлар, камбағалларга хайр-эҳсонлар қилганлар. Бунинг эвазига ҳукумат чақириғига биноан ўзларининг ҳарбий асбоб-ускуналари ва қурол-яроғлари билан работларга тўпланиб, душманларга қарши жанг олиб борганлар (Балозурий, 2017:73).

Сомонийлар араб халифалиги солиқ тизимини ҳам ўзлаштирганлар. “Гезит” (жон солиғи) ва “хараг” (ер солиғи) каби атамалар араб тилидаги жизя ва хирож билан синоним ҳисобланган. Ерга эгалик қилишда асосан иқто тизимидан фойдаланилган (Ш.Камолиддин, 2019:128).

Давлат ерларидан олинадиган асосий солиқ хирож бўлиб, солиқнинг ушбу тури Марказий Осиёда XIX аср охиригача амалда бўлиб келган. Бу солиқ араб халифалигидан ўзлаштирилган бўлиб, араблар фатҳ этилган мамлакатлар аҳолисидан олинадиган ҳар қандай солиқларни шундай номлаганлар. Олинадиган хирожнинг миқдори ҳосилнинг 1/3 қисмини ташкил этган, баъзан эса 2/5 қисмигача қисқартирилган. Хирож мол билан ҳам, пул билан ҳам олинган. Мол билан олинадиган хирож ҳосил терими вақтида, пул билан олинадиган хирож эса ҳар уч ойда, баъзан эса ҳар ойда олинган (Ибн Ҳавқал, 2011:122).

Илк ислом даврида араблар Марказий Осиёдаги катта-кичик шаҳар ва вилоятларнинг маҳаллий ҳукмдорларини ҳам “деҳқон” деб атаганлар Уларнинг баъзилари анча қудратли бўлиб, ҳатто подшоҳни ҳам меҳмонга чақиришлари мумкин бўлган. Сомонийлар даврида деҳқонларнинг мавқеи ва мақоми бироз пасайган бўлса ҳам, улар ҳамон Марказий Осиёнинг сиёсий ва иқтисодий ҳаётида муҳим ўринда бўлиб қолаверган (Балозурий, 2017:148).

Сомонийлар марказий ҳокимиятни мустаҳкамлаш мақсадида Марказий Осиёдаги деҳқонлар, яъни катта ер эгаларига қарши қаттиқ сиёсат олиб бориб, ҳатто уларнинг кўшк ва қалъаларини буздириб ташлашган. Натижада сомонийларга қарши вилоятлар аҳолиси томонидан тез-тез қўзғолонлар бўлиб турган. Сомонийлар ҳукмронлиги даврида деҳқон институти ҳалокатга учраган бўлса-да, лекин, барибир, деҳқонларнинг сиёсий ва иқтисодий ҳаётдаги роли ҳали анчагина сезиларли эди.

Сомонийлар сулоласи араб бўлмаган биринчи мусулмон сулоласи бўлиб, юз йилдан ошиқ ҳукмронлик қилган ва ҳокимият отадан болага мерос қолдирилган. Сомонийлар ислом динининг ёйилишида ҳам фаол иштирок этганлар. Мазкур сулола ҳукмронлиги даврида (IX-X асрлар) ислом дини Сирдарё соҳилларига ва унинг шимолидаги вилоятлар– Еттисув ва Шарқий Туркистонгача тарқалади. IX асрнинг биринчи ярмида Тошкент воҳаси аҳолиси ҳам ислом динини қабул қилади (Шониёзов К, 2001:272).

Хулоса ўрнида таъкидлаш жоизки, Сомонийлар Марказий Осиёда ислом дини кўрсатмалари асосидаги бошқарув тизимининг қарор топишида ўзига хос ўрин тутган.

ФОЙДАЛАНИЛГАН МАНБА ВА АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Yuriy Bregel. An historical atlas of Central Asia. – Boston: Brill, Leiden, 2003. – 109 p.
2. Абу Бакр Муҳаммад ибн Жафар ан-Наршахий. Бухоро тарихи. – Тошкент: Камалак, 1991. – 335 б.
3. Абу Саид Гардизи. Зайн ал-Ахбар / Пер. А. Арендса. – Ташкент: Фан, 1991. – 176 б.
4. Абул Аббос Аҳмад ибн Яҳё ал-Балозурий. Футуҳ ал-булдон. Хуросоннинг фатҳ этилиши / Сўз боши, араб тилидан таржима, шарҳлар, изоҳлар ва кўрсаткичлар муаллифи Ш.С.Камолиддин. – Тошкент: ТошДШИ, 2017. – 439 б.
5. Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи: (Энг қадимги даврдан Россия босқинига қадар) // Масъул муҳаррир: Б.Аҳмедов/. – Тошкент: Шарқ, 2001. – 368 б.
6. Босворт К.Э. Мусулмон сулолалари. – Тошкент: Фан, 2007. -269 б.
7. Дадабоев Ҳ. Тарихий ҳарбий терминлар луғати. – Тошкент: Университет, 2008. – 202 б.
8. Ибн ал-Асир. Ал-камил фит-тарих. Перевод с арабского языка, примечания и комментарии Ц.П.Булгаков. Дополнения к переводу, примечаниям и комментариям, введение и указатели Ш.С.Камалиддина. – Ташкент: Узбекистан, 2006. – 560 с.
9. Ибн Ҳавқал. Момароуннаҳр / Ибн Ҳавқал; араб тилидан тарж., изоҳлар муаллифи Ш.С,Камолиддин. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, – 2011. – 398 б.
10. Mukhamedov, Nematullo (2020) “ACTIVITIES OF SCHOLARS OF ISLAMIC LAW (FUQAHA) FROM SHASH OASIS IN SCIENTIFIC CENTERS OF THE REGION,” *The Light of Islam*: Vol. 2020 : Iss. 3 , Article 1.Available at: https://uzjournals.edu.uz/iiau/vol2020/iss3/1 P. 4-15
11. Ўзбекистон халқлари тарихи. I жилд. Муаллифлар жамоаси / Масъул муҳаррир. А.Асқаров. – Тошкент: Фан, 1992. – 188 б.
12. Ш.Камолиддин. Саманиды: Из Истории государственности Узбекистана в IX – X вв. – Ташкент: 2019. – 191 с.
13. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Ислом тарихи. 2-жуз – Тошкент: Hilol-Nashr, 2018. – 544 б.
14. Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. – Тошкент: Шарқ, 2001. – 462 б.
15. Ganiyev, A., & Zinatullayev, Z. (2020). TAX AND ZAKAT COLLECTION SYSTEM OF THE BUKHARA EMIRATE DURING THE 19TH CENTURY. Theoretical & Applied Science, (10), 313-317. https://www.researchgate.net/profile/AvazbekGaniyev/publication/346506968_TAX_AND_ZAKAT_COLLECTION_SYSTEM_OF_THE_BUKHARA_EMIRATE_DURING_THE_19TH_CENTURY/links/5fc9bc31a6fdcc697bdb887a/TAX-AND-ZAKAT-COLLECTION-SYSTEM-OF-THE-BUKHARA-EMIRATE-DURING-THE-19TH-CENTURY.pdf
16. Ganiyev, A. (2020, November). Agriculture and trade during the pre-colonial Bukhara Emirate. In Archive of Conferences (Vol. 9, No. 1, pp. 201-204). https://conferencepublication.com/index.php/aoc/article/view/370ю
17. Zinatullaev, Z. I. (2019). Arab caliphate in central Asia to be taken coverage of the issue of sources. ISJ Theoretical & Applied Science, 06 (74), 125-127. http://www.t-science.org/arxivDOI/2019/06-74/PDF/06-74-11.pdf
18. Ziynatullayev, Z. (2020). “The social-political situation in Central Asia on the eve of the advent of Islam”. The Light of Islam: Vol. 2020 : Iss. 2, Article 21, 152-159. https://uzjournals.edu.uz/iiau/vol2020/iss2/21
19. Zinatullaev, Z. I. (2022). Scientific and theoretical approaches to the central asia governance system. ISJ Theoretical & Applied Science, 05 (109), 901-905. http://www.t-science.org/arxivDOI/2022/05-109/PDF/05-109-88.pdf
20. Toxtiev Mr, S. (2020). Social and cultural life of the shiite communities of Central Asia in the XX-early XXI centuries. The Light of Islam, 2020(2), 82-90. https://uzjournals.edu.uz/cgi/viewcontent.cgi?article=1171&context=iiau
21. Tokhtiev, Sh. R. (2022). The role of the Islamic Republic of Iran in the Middle East at the end of the 20th century. ISJ Theoretical & Applied Science, 12 (116), 1068-1070. Soi: http://s-o-i.org/1.1/TAS-12-116-88 Doi: https://dx.doi.org/10.15863/TAS.2022.12.116.88

REFERENCE

1. Yuriy Bregel. An historical atlas of Central Asia. – Boston: Brill, Leiden, 2003. – 109 p.
2. Abu Bakr Muhammad ibn Jafar an-Narshaxiy. Buxoro tarixi. – Toshkent: Kamalak, 1991. – 335 b.
3. Abu Said Gardizi. Zayn al-Axbar / Per. A. Arendsa. – Tashkent: Fan, 1991. – 176 b.
4. Abul Abbos Ahmad ibn Yahyo al-Balozuriy. Futuh al-buldon. Xurosonnning fath etilishi / So‘z boshi, arab tilidan tarjima, sharhlar, izohlar va ko‘rsatkichlar muallifi Sh.S.Kamoliddin. – Toshkent: ToshDShI, 2017. – 439 b.

5. Azamat Ziyo. O‘zbek davlatchiligi tarixi: (Eng qadimgi davrdan Rossiya bosqiniga qadar) // Mas’ul muharrir: B.Ahmedov/. -Toshkent: Sharq, 2001. -368 b.
6. Bosvort K.E. Musulmon sulolalari. – Toshkent: Fan, 2007. -269 b.
7. Dadaboyev H. Tarixiy harbiy terminlar lug‘ati. – Toshkent: Universitet, 2008. – 202 b.
8. Ibn al-Asir. Al-kamil fit-tarix. Perevod s arabskogo yazika, primechaniya i kommentarii S.P.Bulgakov. Dopolneniya k perevodu, primechaniyam i kommentariyam, vvedenie i ukazateli Sh.S.Kamaliddina. – Tashkent: Uzbekistan, 2006. – 560 s.
9. Ibn Havqal. Movarounnahr / Ibn Havqal; arab tilidan tarj., izohlar muallifi Sh.S,Kamoliddin. – Toshkent: “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, – 2011. – 398 b.
10. Mukhamedov, Nematullo (2020) “ACTIVITIES OF SCHOLARS OF ISLAMIC LAW (FUQAHA) FROM SHASH OASIS IN SCIENTIFIC CENTERS OF THE REGION,” *The Light of Islam*: Vol. 2020 : Iss. 3 , Article 1.Available at: https://uzjournals.edu.uz/iiau/vol2020/iss3/1 P. 4-15
11. O‘zbekiston xalqlari tarixi. I jild. Mualliflar jamoasi / Mas’ul muharrir. A.Asqarov. – Toshkent: Fan, 1992. – 188 b.
12. Sh.Kamoliddin. Samanidi: Iz Istorii gosudarstvennosti Uzbekistana v IX – X vv. – Tashkent: 2019. – 191 s.
13. Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. Islom tarixi. 2-juz – Toshkent: Hilol-Nashr, 2018. – 544 b.
14. Shoniyozov K. O‘zbek xalqining shakllanish jarayoni. – Toshkent: Sharq, 2001. – 462 b.
15. Ganiyev, A., & Zinatullayev, Z. (2020). TAX AND ZAKAT COLLECTION SYSTEM OF THE BUKHARA EMIRATE DURING THE 19TH CENTURY. Theoretical & Applied Science, (10), 313-317. https://www.researchgate.net/profile/AvazbekGaniyev/publication/346506968_TAX_AND_ZAKAT_COLLECTION_SYSTEM_OF_THE_BUKHARA_EMIRATE_DURING_THE_19TH_CENTURY/links/5fc9bc31a6fdcc697bdb887a/TAX-AND-ZAKAT-COLLECTION-SYSTEM-OF-THE-BUKHARA-EMIRATE DURING-THE-19TH-CENTURY.pdf
16. Ganiyev, A. (2020, November). Agriculture and trade during the pre-colonial Bukhara Emirate. In Archive of Conferences (Vol. 9, No. 1, pp. 201-204). https://conferencepublication.com/index.php/aoc/article/view/370ю
17. Zinatullaev, Z. I. (2019). Arab caliphate in central Asia to be taken coverage of the issue of sources. ISJ Theoretical & Applied Science, 06 (74), 125-127. http://www.t-science.org/arxivDOI/2019/06-74/PDF/06-74-11.pdf
18. Ziynatullayev, Z. (2020). “The social-political situation in Central Asia on the eve of the advent of Islam”. The Light of Islam: Vol. 2020 : Iss. 2, Article 21, 152-159. https://uzjournals.edu.uz/iiau/vol2020/iss2/21
19. Zinatullaev, Z. I. (2022). Scientific and theoretical approaches to the central asia governance system. ISJ Theoretical & Applied Science, 05 (109), 901-905. http://www.t-science.org/arxivDOI/2022/05-109/PDF/05-109-88.pdf
20. Toxtiev Mr, S. (2020). Social and cultural life of the shiite communities of Central Asia in the XX-early XXI centuries. The Light of Islam, 2020(2), 82-90. https://uzjournals.edu.uz/cgi/viewcontent.cgi?article=1171&context=iiau
21. Tokhtiev, Sh. R. (2022). The role of the Islamic Republic of Iran in the Middle East at the end of the 20th century. ISJ Theoretical & Applied Science, 12 (116), 1068-1070. Soi: http://s-o-i.org/1.1/TAS-12-116-88 Doi: https://dx.doi.org/10.15863/TAS.2022.12.116.88